

Metatez Olayı Türkçenin Hece Sistemiyle İlgili midir?

Yrd.Doç.Dr. İsmail ULUTAŞ*

Özet: Bu yazıda metatez diye adlandırılan ses değişimleri ile Türkçenin hece sistemi arasındaki ilişkiyi araştırdık. Kullandığımız örnekler Türkçenin ağızlarından ve Hasan Eren'in Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü'nden alındı. Metatez olayı nedensiz ve mekanik bir ses değişikliği değildir, bilakis Sonorantlık Sıralama Prensipleri (SSP) tarafından düzenlenen Türkçenin hece sistemiyle yakından ilişkilidir.

Anahtar Kelimeler: Metatez, Sonorantlık Sıralama Prensipleri (SSP), Türkçe

1. Giriş

Bu yazıda¹, Türkçede özellikle ağızlarda çok sık görülen metatez olayı ile Türkçenin hece sistemini ele alıp, aralarında bir ilişki olup olmadığını araştıracaktır.

2. Metatez

Metatez bir söz birliği içindeki seslerin yer değiştirmesi olarak tanımlanabilir. Ancak yer değiştiren birimlerin hangilerinin metateze konu sayılacağı hususunda dil araştırmacıları arasında tam bir uyuşma olduğu söylenemez. Bazı araştırmacılar konsonların yanında vokallerin hatta hecelerinin yer değiştirmesini de metatez olayının içine alır. David Crystal Ansiklopedik Dil ve Diller Sözlüğü'nde metatez olayının gerçekleştiği alan olarak kelimedeki daha büyük söz birliklerini, cümleyi gösterir ve yer değiştirenlerin de sesler, heceler hatta kelime ve diğer birlikler olduğunu ifade eder: "An alteration in the normal sequence of elements in a sentence-usually of sounds, but sometimes of syllables, words, or other units" (Crystal 1992, ilgili madde). Mario Pei Dil Bilimi Terminolojisi Sözlüğü'nde metatezi sentaksa ve kelimeye bakan iki yönüyle tanımlar. Ona göre sentaks seviyesinde gerçekleşen metatez, cümledeki kelime sırasının değişmesidir, kelime ya da kelime grupları seviyesinde meydana gelen metatezde ise seslerin yeri değişir: "1. On the syntactical level, change of word order in the sentence. 2. Historically, sporadic sound change whereby there is a transposition of the order of sounds within the

*Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / BALIKESİR
ismailulutas@yahoo.com

word or between words” (Pei 1966, ilgili madde). Konuşma dilinden yazı diline geçip kalıcı olan metatez örnekleri genellikle komşu seslerin yer değiştirme örnekleridir. (Sturtevant 1973: 51-52). Bloomfield ise metatezi kısaca “bir kelime içindeki iki fonemin yer değiştirmesi” olarak tanımlar. (1979: 391)

Türkçe gramer araştırmalarında kelime içindeki iki ses ya da ses grubunun yer değiştirmesinin metatez olarak adlandırıldığını görüyoruz. Bu ses ya da ses grupları birbirlerine yakın veya uzak olabilir. Yer değiştirme olayı, komşu iki ses arasında meydana geliyorsa “yakın metatez”, uzak sesler arasında meydana geliyorsa “uzak metatez” adını alır. Araştırmalarda örnekler genellikle ünsüzlerin yer değiştirmesinden verilir, ünsüz ve ünlünün yer değiştirme örnekleri daha azdır.

Yukarıdaki tanımlardan anlaşılacağı gibi metatezde yer değiştirme işlemine hem ünlüler hem de ünsüzler dahil olur, ancak genellikle örnekler hep ünsüzler arasındaki yer değiştirmelerinden verilir. Bazı araştırmacılar metatezi sadece ünsüzler arasındaki yer değiştirme olarak tanımlamış ve örnekleri bu çeşit yer değiştirmelerinden vermişlerdir. Örneğin, Tuncer Gülensoy “ünsüzlerde yer değiştirme (metathesis)”, (Gülensoy 1988: 69)., Emin Kalay “Türkçe kelimelerde, sonra gelmesi gereken bir ünsüz sesin diğer ünsüzlerden veya ünsüzden önceye alınarak telaffuz edilmesi olarak izah ettiğimiz yer değiştirme hadisesi...” (1988: 57), Ahmet Buran “komşu ünsüzler arasında ve komşu olmayan ünsüzler arasındaki yer değiştirmeleri” (1997: 57), Zeynep Korkmaz “Kelime içinde yan yana bulunan çift ünsüzlerin veya komşu hece ünsüzlerinin yer değiştirmesi” (1994: 84), Ahmet Günşen “bazı kelimelerdeki komşu veya uzak ünsüzlerin yer değiştirmesi” (2000: 82).

Türkçe gramer çalışmalarında metatez, değişik zamanlarda araştırmacılar tarafından “yer değiştirme, göçüşme ve ses aktarımı” adlarıyla da incelenmiştir. Bu incelemelerde ses olayının arkasında yatan sebebin ne olduğu tam olarak ortaya konulamamıştır. Diğer ses değişimlerinde gördüğümüz belirli ölçüler ne yazık ki metatezde açıkça karşımıza çıkmaz. Tuncer Gülensoy yer değiştirmenin arkasında konuşmayı kolaylaştırmak için kelimedeki ünsüzlerin boğumlanma noktalarının kolaydan zora doğru sıralanmasının yattığını ileri sürer (Gülensoy 1988: 69). Ahmet Buran ve Şerife Oğraş metatez olayını genel bir kurala bağlamanın zor olduğunu belirttikten sonra, metatezin ana sebebinin ünsüzlerin karşılaşmalarından doğan söyleyiş zorluklarını giderme çabası olduğunu ifade ederler (Oğraş 2003: 94). Rize ağızlarını incelediği çalışmasında Turgut Günay da metatez olayının arkasında söyleyiş kolaylığı sağlama isteğinin yattığı görüşündedir (1978: 97). Günay Karaağaç ise Türkçenin art zamanlı metatez örneklerini ele aldığı yazısında, Türkçedeki metatez hadisesinin ses sisteminden kaynaklanan bir değişme olmadığı aksine meka-

nik bir değişme olduğu yönünde görüş belirtir (1991: 85). Gerçekten de metatez ile Türkçenin ses sistemi arasında bir ilişki var olabilir mi? Biz bu muhtemel ilişkiyi Türkçenin hece yapısında arayacağız. Türkiye Türkçesindeki metatez olayını eş zamanlı ve art zamanlı örneklerle Türkçenin hece yapısı temelinde değerlendireceğiz. Sorumuzun iki muhtemel cevabı şudur: 1. Türkçede metatez olayı tahmin edilemeyen, tamamen mekanik bir değişmedir. 2. Türkçe metatezdeki değişimin arkasında Türkçenin ses sistemi yani hece yapısı yatar.

3. Türkçenin Hece Yapısı ve Sonorantlık Sıralama Prensibi (SSP)

Türkçe de dahil olmak üzere birçok dil, hecede çekirdek görevindeki ünlüden önce ve sonra gelecek olan ünsüzleri sınırlamak üzere bazı ses kurallarını uygular. Buradaki sınırlamayı genel olarak sonorantlık (süreklilik) hiyerarşisi belirler. (Jensen 1993: 52; Goldsmith 1990: 111; Kenstowicz 1994: 254)

Türkçenin hece yapısına göz attığımızda, seslerin (ünlü ve ünsüzler) sonorantlık bakımından hiyerarşik bir dizim içinde olduğunu görürüz. Sonorantlık Sıralaması Prensibi (Sonority Sequence Principle, bundan sonra kısaca SSP olarak anılacaktır) olarak adlandırabileceğimiz kurala göre, hece yapısının çekirdeğini oluşturan ünlünün önünde ve arkasındaki sesler (ünsüzler) sonorantlık bakımından hiyerarşik olarak sıralanmalıdır. Sonorantlık Sıralaması Kuralı'na göre ünlünün önünde ve arkasında gelen ünsüzlerin sonorantlık dereceleri ünlüden uzaklaştıkça azalır. Hecenin ünlüsü sonorantlık bakımından zirvedir. Sonorant sesin çıkarılmasında hava akımı engelle karşılaşmaz veya karşılaşsa bile hava yolu tamamen kapanmaz. Patlamalı ünsüzler dışındaki seslerin hepsi farklı derecelerde sonorantlık özelliği sergiler. Sonorantlık derecesi bakımından seslerin en sonoranttan en az sonoranta doğru sıralanması şöyledir: ünlüler, yarı ünlüler, akıcılar, nazallar, sızıcılar, patlamalılar.

Sonorantlık Derecelerine Göre Türkçe Sesler:

1. **Ünlüler** : a, e, ı, i, u, ü, o, ö. (Ünlülerin de sonorantlık dereceleri farklıdır ama konumuzla ilgili olmadığı için burada ayrıntıya girmiyoruz.)
2. **Yarı Ünlüler** : y, (w)
3. **Akıcılar** : l, r
4. **Nazallar** : n, m
5. **Sızıcılar** : s, z, ş, f, j, v, ğ, h²
6. **Patlamalılar** : b, c, d, g, p, ç, t, k.

Bazı dillerde hece katı bir biçimde KV (konsonant-vokal) şeklinde düzenlenir, doğal olarak bu dillerde hecenin son sesinde (kodaında) ünsüz yer almaz (örneğin Fiji, Havai dilleri, Goldsmith 1990: 128). Bazı diller de Türkçe gibi ön seste (onsette) sadece bir ünsüze izin verir. Bilindiği gibi Türkçede hecenin çekirdeği olan ünlünün önünde sadece bir ünsüz yer alabilir, bu durumda SSP kuralının hiyerarşik sıralama ortamını ihlal edecek bir gelişme mümkün olamaz. Çekirdek ünlünün arkasında Türkçe iki ünsüze izin vermektedir ve bu ünsüzlerin sıralaması sonorantlık derecesine göre hiyerarşik olarak yapılır. Türkçede burada izin verilen ünsüz çiftleri bu sıralamayı ihlal etmeyen çiftlerdir: -rt, (sert), -yt (ayt-), -lt (alt) vb.

Yukarıda hecenin bölümleri için birtakım terimler kullanıldı, bunları yeniden kısaca verip açıklamak, sanıyorum, doğru olacaktır. Bir hecede şu bölümler bulunur: **Çekirdek** (nucleus): hecenin ünlüsü, **Ön ses** (onset): ünlünün önündeki ünsüz veya ünsüzler, **Son ses** (koda) ünlüden sonraki ünsüz veya ünsüzler, **Rhyme**: çekirdek ve son sesin oluşturduğu birlik.

Türkçede hece, aşağıdaki biçimde oluşur:

(K) V (K) (K)

Parantez içindeki seslerin yani ünsüzlerin hecede yer alması zorunlu değildir, eğer yer alırlarsa ön seste ünsüz tek olduğundan SSP kuralının devreye girmesi gerekmez. Ancak vokalden sonra iki ünsüzün gelmesi durumunda SSP kuralı devreye girer, ikinci ünsüz sonorantlık derecesi yönüyle önündeki ünsüzden düşük değerde olmalıdır. Türkçede vokalden sonra gelen iki ünsüzden ikincisinin daima patlamalı ünsüz olduğunu görürüz, vokalden sonraki ilk ünsüz ise;

sızıcı (ast),

nazal (ant, semt),

akıcı (sert, ark) veya

yarı ünlü (ayt-) olabilir.

Tekrar söylemek gerekirse, yazımızda metatez olayında sonorantlık sıralamasının bir etkisi olup olmadığını, yani metatez olayını bu sıralamanın tetikleyip tetiklemediğini araştırıyoruz.

4. Metatez Örnekleri ve İnceleme

Yazımızda kullandığımız metatez örnekleri, Keban-Baskil-Ağın, Kütahya, Afyon, Elazığ, Edirne, Urfa, Elazığ, Diyarbakır, Muğla, Kırşehir, Kars, Malatya, Rize, Güney-Batı Anadolu, Irak Türkmen Türkçesi ağızlarından ve Hasan Eren'in Etimolojik Sözlüğü'nden alınmıştır.

4.1. Ünlü-Ünlü Metatezi

Edirne ağzı:

manevra > menavra, rızasıylan > razısınnan, dikine > diken.

Ünlü-ünlü metatezinde SSP tetikleyici sebep değildir, bu değişmelerin başka sebepleri olabilir.

4.2. Ünlü- Ünsüz Metatezi

Eren Etimolojik Sözlük:

sarımsak > sarmısak, çıyan > içyan (Türkmencede)

Edirne ağzı:

komisyon > kumsiyon, Recep > Ercep, müzayede > imzayede.

Muğla ağzı:

Recep > Ercep.

Urfa ağzı:

sarımsak > sarmısak, yirmi beş > girim beş, uyku > yuhı.

Zonguldak-Bartın ağzı:

yirmi beş > yirim beş,

Burada da SSP'nin etkisi yoktur. Başka fonetik sebepler olabilir, mesela Recep > Ercep değişmesi Türkçede başta *r* ünsüzünün olmamasıyla ilgilidir.

4.3. Ünsüz- Ünsüz Metatezi

Bunu Uzak Metatez ve Yakın Metatez olarak iki bölümde inceleyebiliriz.

4.3.1. Komşu Olmayan Ünsüzler Arasında (Uzak Metatez)

Eren Etimolojik Sözlük

ardıç > arcıt “güzel kokulu yapraklarını kışın da dökmeyen bir ağaç türü”, cemek > mecek “çamur kazımak için üvendirenin ucuna takılan demir”, bütet > büvet > göbet (ağzılarda) “bir akar suyu tutmak için yapılan engel, bent, baraj”, tolgay > toygay “toygay kuşu, çayır kuşu, tarla kuşu”, *isbiteç > *üsbüteç > üstübeç “boyacılıkta kullanılan zehirli, bazik kurşun karbonat”, şıvgın > fışkın “sürgün, filiz”, domalan > dolaman “toprak içinde yetişen bir çeşit mantar”, kalagan > *kalgan > kangal “deve dikeni”, kelebek > kebelek, karlıgaç > kargılaç “kırlangıç”, kuzay > (kuzey) > kuyaz, nimtan >

mintan “yakasız, uzun kollu erkek gömleği”, nezgep > nezbek “kadın başlığı”, araba > abra (Altay-Şor lehçesi).

Afyon ağızı:

bulgur > burgul.

Edirne ağızı:

haydin > hadiyin, kavanoz > kanıvuz, rezillik > ilezirlik.

Elazığ ağızı:

ileride > iralda, ziyaret > zirayet.

Güney-Batı Anadolu ağızı:

rezil > zeril.

Irak Türkmen Türkçesi:

göster- > görset-.

Kars ağızı:

general > gerenal, göster- > görset-, yalvar- > yavral-.

Keban-Baskil ağızı:

ziyaret > zirayet, ileride > iralda.

Kırşehir ağızı:

ileri > ireli, göster- > görset-, bulgur > burgul, ödünç > öndüş, lanet > nalet.

Kütahya ağızı:

lezzetli > zelletli, mendil > meldin. [Burada SSP'ye uygunluk var.]

Malatya ağızı:

bulgur > burgul, ileri > ireli, göster- > görset, ödünç > öndüş, şalvar > şavral, zahire > zarha, ahiret > arhat,.

Muğla ağızı:

cereyan > ceyran

Urfa ağızı:

ileri > ireli, yalvar- > yarval-, diyanet > dinayet. [Düzeltilme amaçlı halk etimolojisi olabilir mi?]

Bu kategorideki metatez örnekleri başka ses olaylarıyla iç içe geçmiş görünüyor. Bunların arasında ses düşmesi (araba > abra, ileride > iralda), ses türemesi (haydin > hadiyin), başta *r* ve *l* seslerinin olmaması (rezillik > ilezirlilik, lezzetli > zelletli) ve sızıcılaşma (büget > büvet > göbet) sayılabilir. Ayrıca bazı kelimeler halk etimolojisiyle yeniden yorumlanmış olabilir (diyanet > dinayet, müzayede > imzayede).

4.3.2 Komşu Ünsüzler Arasında (Yakın Metatez)

Metatezle Türkçenin hece sistemi arasındaki muhtemel ilişkiyi, Yakın Metatez örnekleri temelinde araştıracağız, çünkü burada çevre potansiyel ilişkiyi açığa çıkarmak yönüyle uygundur. Yakın Metatez örneklerini üç gruba ayırabiliriz: 1. SSP'yi uygulayan, 2. SSP'yi bozan, 3. SSP bakımından nötr örnekler.

4.3.2.1. SSP'yi Uygulayan Örnekler

Eren Etimolojik Sözlük

okra > hakurka “hayvanların sırtlarında çıkan bir çıban, ur”, ödreğ > ördreğ, toprak > torpak, toğva > tovga “1.yoğurtlu piriç, buğday veya bulgur çorbası; 2. hamur yemeği”, uğra > urva “yufka açılırken hamurun tahtaya yapışmaması için kullanılan kalın un”, varyoz > vayra “taş kırmak için kullanılan ağır çekiç”, yağmur > yamğur, yat-sık > yastık, zevle > zelve “çift öküzlerinin boyunduruktan çıkmaması için boyunlarının iki yanından boyunduruğa geçirilen çubuk”, çömlek > çölmek, dalyan > daylan “deniz, göl ve ırmağ kıyılarında ağ ve kazıklarla oluşturulan balığ avlama yeri”, diğren > dirgen “harmanda sapları yaymak için kullanılan çatal”, horyat > hoyrat “kaba, yakışksız, biçimsiz”, epsit > ipsit > ispit “araba tekerleğinin çemberini oluşturan ağaç”, obruk > orbuk “içinde su biriken çukur yer, doğağ kuyu”, kivre > kirve (Ermeniceden alıntı), emrûd > armut (Farsçadan alıntı), aznavur > anzavur “iri yarı, sinirli, asık yüzlü, sert kimse”, çağmur > camğur “şalgam”, çapraşık > çerpeşik (>çelpeşik).

Afyon ağzı:

çıplak > çılpak.

Diyarbakır ağzı:

memleket > melmeket, ekşi > eşgi.

Edirne ağzı:

gömlek > gölmek, ibrik > irbik, çömlek > çölmek, yatsı > yastı, anlaş- > alnaş-.

Elazığ ağzı:

toprak > torpak, yaprak > yarpak, köprü > körpü, öğren- > örgen-, öğretmen > örgetmen, eğri > ergi, doğru > dorğu, uğraş- > urgaş-, ağır > argu, yüksek > üskek, göğsü > göskü, memleket > melmeket, göğsü > gösgu, öksüz > ösgüs, İbrahim > İrbam, Azrail > Erzayil, tecrübe > tercübe, dünya > duyna, sofrası > sorfa, fahri > farhı,

derya > deyra, uçkur > uhçur (önce sedalılışma sonra metatez).

Güney-Batı Anadolu ağzları:

öğren- > örgen-, çıplak > çılback, sonra > sorna.

Irak Türkmen Türkçesi:

çapraz > çarpaz, yaprak > yarpak, avrat > arvad, toprak > torpag.

Kars ağzı:

kibrit > kirpit, toprak > torpağ, ibret > irbet, depreş- > derbeş-, iğrenme > irgenme, Ağrı > Arğı, doğru > dorğu, köprü > körpü, sofrası > surfa, avrat > arvat, Nevruz > Norvuz, kible > gılbe, memleket > melmeket, çıplak > çılpah, yüksek > üsgeh, göğsüm > gösgüm, peksimet > pesgimet, eksik > esgüg

Keban-Baskil ağzı:

ağrı- > argı-, toprak > torpah, memleket > melmeket, göğsüne > göskuna.

Kırşehir ağzı:

toprak > torpah, köprü > körpü, yaprak > yarpak, memleket > melmeket, çömlek > çölmek, kibrit > kirbit, ibrişim > erbişim, ibrik > irbık, İbrahim > İrbam, imren- > irmen-, tiksın- > tiskın-, akraba > arhaba, avrat > arvat, evran > ervan, tecrübe > tercübe, ekşi > eşki, çıplak > çılpah.

Kütahya ağzı:

çıplak > çılback, kibrit > kirbit, toprak > torpak, çömlek > çölmek, yaprak > yarpak, ekşi > eşki, cebri > cerbi, köprü müprü > körpü mürpü, memleket > melmeket, öğren- > örgen-, sofrası > surfa.

Malatya ağzı:

ağrı- > arğıt-, doğru > dorğu, doğra- > dorğa-, uğra- > urga-, eğri > ergi, böğrü > börgü, Kıbrıs > Kırbız, gübre > gürbe, İbrahim > İrbahım, ibrik > irbık, kabristan > karbistan, yaprak > yarpah, toprak > torpah, köprü >

körpü, çıplak > çılbah, kible > kılba, memleket > melmeket, devril- > dervil-, avrat > arvat, Meryem > Meyrem, yüksek > yüskek, göğsün > gösgün, sofrası > surfa, bakraç > barhaç, akraba > arhaba, patlıcan > baldıcan, tecrübe > tercübe, bıçkı > bıhçı (önce sedalılaşıma sonra metatez), uçkur > uhçur (önce sedalılaşıma sonra metatez), dünya > düyna, tepsi > tesbi, eksik > eskik.

Muğla ağzı:

çömlek > çölmek, Meryem > Meyrem, kumrucuk > kurmucug.

Rize ağzı:

derya > deyra, tevriye > terviye, Nusret > Nurset, bakraç > parhaç, tecrübe > tercübe, ihlamur > ilhamur, yüksek > yüskek.

Urfa ağzı:

avret > arvat, ağrı > argı, doğru > dorgı, uğraş- > urgaş-, doğra- > dorga-, topırağa > torpaga, yaprak > yarpah, tepren- > terpen- “ayrılmak, davranmak”, kibrit > kirbit, çıplak > çılpah, memleket > melmeket, çömlek > çölmek, uçkur > uhçur [*SSP’yi etkilemeyen örneklerde verilen uçkur > uhçur metatezinin arkasında k ünsüzünün sızıcılaşıp sonorantlığını arttırması yatıyor olmalıdır.*], tiksın- > dıskın-, ekşi > eşki.

Zonguldak- Bartın ağzı:

memleket > melmeket.

4.3.2.2. SSP’yi Bozan Örnekler

Eren Etimolojik Sözlük:

derbent > devrent “iki dağ arasındaki geçit yeri, boğaz”, çevriş > çevriş “eritilmiş iç yağı”.

Edirne ağzı:

derviş > devriş.

Elazığ ağzı:

derviş > devriş, keşfini > kevşını [Bu örnek başlangıçta SSP açısından nötrdür].

Güney-Batı Anadolu ağzı:

derviş > devriş.

Kars ağızı:

derviş > devriş, keşfe > kevşe [Bu örnek başlangıçta SSP açısından nötrdür].

Keban-Baskil ağızı:

derviş > devreş.

Kırşehir ağızı:

helva > havla, kervan > kevran, derviş > devriş.

Malatya ağızı:

kervan > kevran, keşf > kevş [Bu örnek başlangıçta SSP açısından nötrdür].

Rize ağızı:

kervan > kevran. yalvar- > yavlar-.

Urfa ağızı:

kervan > kevran, kirve > kivre, derviş > devriş.

(Buraya kadar verdiğimiz metatez örneklerinde görülen *rv > vr*, *lv > vl* değişimleri ilk bakışta SSP'yi bozuyor görünmektedir. Örnekleri aldığımız çalışmalarda *v* sesleri her ne kadar dudak *w*'si olarak işaretlenmemişse de burada metatezde rol alan *v* sesinin çift dudak *w*'si olması pek mümkündür. Eğer ses bir çift dudak *w*'si ise, o zaman, örnekler çürütücü olmaktan çıkıp destekleyici konuma yükselir. Dolayısıyla bu örnekleri SSP'yi Uygulayan Örnekler sınıfında da sayabiliriz.)

Eren Etimolojik Sözlük:

çılбак > çıplak, koñşı > koşnı.

Edirne ağızı:

yalnız > yanlıs.

Elazığ ağızı:

arkası > ahrası [bkz. 3. dipnot], yalnız > yanlız, kalbim > gablim, bulgur > buğlur, ırgat > ığrat.

Diyarbakır ağızı:

meftune > metfune, darbuka > dabruka.

Güney-Batı Anadolu ağızı:

merhamet > mehrimet [bkz. 3. dipnot].

Kars ağzı:

kalbi > gebli, eşkiya > ehşiya [bkz. 3. dipnot], kimse > kisme, تنها > tehne [bkz. 3. dipnot].

Keban-Baskil ağzı:

helva > hevla.

Kırşehir ağzı:

kirpik > kiprik, zemheri > zahmanı [bkz. 3. dipnot].

Kütahya ağzı:

zemheri > zehmeri. [3. dipnota bakınız].

Malatya ağzı:

kalbi > gabli, bayram > baryam, salkım > sahlım, alını > anlı.

Rize ağzı:

bayram > baryam, ayrı et- > aryet-, yalnız > yanluz.

Urfa ağzı:

kirpik > kiprik, darbuka > debrike, perhiz > pehriz [3. dipnota bakınız], yalnız > yanlız, naylon > nalyon.

Zonguldak-Bartın ağzı:

zemheri > zehmeri. [3. dipnota bakınız].

4.3.2.3. SSP Bakımından Nötr Örnekler

Eren Etimolojik Sözlük

uçkur > ıkçır (Teleütçede). *[Burada k ünsüzünün sızıcılışıp sonorantlığını arttırması metatezin sebebi olabilir.]*

Keban-Baskil ağzı:

keşfine > keşfına.

5. Değerlendirme ve Sonuç

Metatez bütün dillerde görülebilen bir ses olayıdır. Bu olayda yer değiştiren birimlerin ne olduğu konusunda tam bir anlaşma olmasa da metatezden daha çok ünsüzlerin yer değiştirmesi anlaşılmaktadır.

Türkçede en çok yakın ünsüz-ünsüz metatez örneklerine rastlanmaktadır. İki komşu ünsüz SSP kuralının etkin olabileceği bir çevre oluşturur ve burada SSP kuralı işlemeye başlar.

Metatez örneklerinin bazıları, özellikle eski dönemlerde ve yabancı dillerden alıntılarda gerçekleşmiş olanlar yeni biçimleriyle yazı dilinde yerleşmiştir. Ağızlardaki metatez örneklerinin çoğu ise yazı diline geçmemiştir.

Metatez, daha çok Türkiye Türkçesinin Doğu ağızlarında görülmektedir.

Genellikle aynı kelimelerin Türkçenin değişik ağızlarında metateze uğradığını görüyoruz. Ancak ses ortamı uygun olan bütün Türkçe kelimelerde metatez olayı gerçekleşmiyor.

Ünsüz-ünsüz değişiminin gerçekleştiği yakın metatez örneklerinde Türkçenin hece sistemini de düzenleyen SSP kuralı etkin rol oynamaktadır. Yan yana iki hecenin komşu ünsüzleri metatezle sonorantlık hiyerarşisine uyduruluyor. Bu ünsüzler tek hecenin son ses (koda) bölümünde iki ünsüz yan yana nasıl gelebilirse öyle sıralanıyor. Yani iki farklı heceye ait olan komşu ünsüzlerden ikincisi adeta ilk hecenin son sesindeki (kodasındaki) ikinci ünsüz gibi algılanıyor. İşte burada SSP kuralı devreye giriyor ve metatezin arkasındaki itici güç oluyor. SSP metatezi tetikliyor.

Yukarıda ünsüzler arasında gerçekleşen Yakın Metatez Örnekleri başlığı altında verdiğimiz örnekler a) SSP'yi uygulayanlar 165, b) SSP'yi bozanlar 51, c) SSP bakımından nötr davrananlar 2 olmak üzere toplam 218 tanedir. Bu sayı kaynaklarımızda gerçekleşen metatez olaylarının sayısını da verir. Oran değerlendirmesi yaptığımızda, örneklerin yüzde 75,6'sı SSP'yi uygulamakta, yüzde 23,3'ü SSP'yi bozmakta ve yüzde 0,9'u SSP bakımından nötr kalmaktadır.

SSP'yi bozan 51 örnek arasında v sesini içerenleri yeniden değerlendirip bu sesi sonorantlık derecesi yüksek çift dudak w'si olarak alırsak, toplam 19 örnek SSP'yi uygulayanlar arasına geçecektir (Başlangıçta SSP bakımından nötr olan 3 örneği de bu 19 sayısına dahil ediyoruz). Bu durumda yeni veriler şöyle belirecektir: a) SSP'yi uygulayanlar 184, b) SSP'yi bozanlar 32, c) SSP bakımından nötr davrananlar 2. Yeni oran değerlendirmesi ise şöyle olacaktır: Örneklerin yüzde 84,4'ü SSP'yi uygulayacak, yüzde 14,6'sı SSP'yi bozacak ve yüzde 0,9'u SSP bakımından nötr kalacaktır. Özetlersek, oranlar açık bir biçimde SSP'nin metatez olayında etkin bir rol oynadığını göstermektedir. Bunun sonucunda da hecelerin söylenişinde sonorantlık hiyerarşisine uyulmasından doğan bir kolaylık ortaya çıkmaktadır.

Eren'in Etimolojik Sözlüğündeki bazı alıntı kelimelerde, komşu ünsüzlerin Türkçenin hece yapısını düzenleyen SSP kuralınca düzenlendiği yani metatez olayının gerçekleştiği görülüyor: emrud > armut, kivre > kirve.

Uzak metatezler örneklerinin bazılarında de ünlü düşüp iki ünsüz komşu hale gelince SSP'nin uygulandığını görüyoruz: zahire > zarha, ahiret > arhat.

SSP'yi bozan örneklerde sebep analoji veya eski biçime dönüş olabilir. Me-sela Ermenice olan kirve sözünün Urfa ağzında Ermenicedeki orijinal biçimi olan kivre'ye dönmesi eski biçime dönüş olarak değerlendirilebilir.

Açıklamalar

1. Bu yazı 2005 Kasım'ında Manisa'da Celal Bayar Üniversitesi'nce düzenlenen II. Uluslararası Türk Dili Edebiyatı ve Tarihi Kongresi'nde sunulmuş olan bildirinin yeniden değerlendirilmiş ve genişletilmiş biçimidir.
2. Bildirimi sunduktan sonra meslektaşım Muharrem Daşdemir h sesinin protez olarak kelime başında kullanılmasından hareketle, bu sesin nazallardan ve akıcılardan daha sonorant bir ses olması gerektiğini E. Gemalmaz'ın fikirlerine atıfla ileri sürdü. Bu durumda zemheri > zehmeri, perhiz > pehriz gibi örnekler de SSP'yi uygulayan örnekler arasına alınabilmektedir. Bu katkısı için Muharrem Daşdemir'e teşekkür ediyorum.

Kaynakça

- AKAR, Ali (2004), *Muğla Ağzları, Muğla Üniversitesi Yayınları*: 50, Muğla.
- BAYATLI, Hidayet Kemal (1996), *Irak Türkmen Türkçesi*, TDK: 664, Ankara.
- BLOMFIELD, Leonard (1979), *Language*, London.
- BOZ, Erdoğan (2002), *Afyon Merkez Ağzı (Dil Özellikleri, Metinler, Sözlük)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 28, Afyon.
- BURAN, Ahmet (1997), *Keban Baskil ve Ağın Yöresi Ağzları*, Ankara.
- BURAN, Ahmet; Oğraş Şerife (2003), *Elazığ İli Ağzları*, Elazığ.
- CAFEROĞLU, A. (1955), *Anadolu ağzlarındaki metathèse gelişmesi*, Belleten.
- CRYSTAL, David (1992), *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*, Blackwell Publishers, Oxford
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2002), *Kars İli Ağzları-Ses Bilgisi*, TDK: 797, Ankara.
- EREN, Hasan (1953), *Türk dillerinde metathèse*, Belleten.
- _____ (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- ERTEN, Münir (1994), *Diyarbakır Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, TDK Yayınları: 556, Ankara.

- GOLDSMITH, John A. (1990), *Autosegmental Metrical Phonology*, Blackwell, Cambridge.
- GÜLENSOY, Tuncer (1988), *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer - BURAN, Ahmet (1994), *Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler 1*, TDK: 572, Ankara.
- GÜLSEREN, Cemil (2000), *Malatya İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, TDK: 737, Ankara.
- GÜNAY, Turgut (1978), *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 27, Ankara.
- GÜNŞEN, Ahmet (2000), *Kırşehir ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, TDK: 745, Ankara.
- JENSEN, John T. (1993), *English Phonology*, Amsterdam/Philadelphia.
- KALAY, Emin (1988), *Edirne İli Ağızları*, Ankara.
- KARAAĞAÇ, Günay (1991), *Eski Metatez Örnekleri*, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VI, İzmir.
- KENSTOWICZ, Michael (1994), *Phonology in Generative Grammar*, Blackwell, Cambridge.
- KORKMAZ, Zeynep (1994), *Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik)*, TDK: 583, Ankara.
- ÖZÇELİK, Sadettin (1997), *Urfa Merkez Ağızı*, TDK: 666, Ankara.
- PEI, Mario (1966), *Glossary of Linguistic Terminology*, Columbia University Press, New York
- STURTEVANT, E. H. (1973), *Linguistic Change*, The University of Chicago Press, Chicago.

Is Metathesis Related to the Syllabic System of Turkish?

Assist.Prof.Dr. İsmail ULUTAŞ*

Abstract: This paper looks into the relationship between metathesis – the phenomenon of sound change – and the syllabic system of Turkish. The examples we made use of were selected from a corpus of Turkish dialects and from Hasan Eren’s *Etymological Dictionary of the Turkish Language*. In Turkish metathesis does not happen mechanically and without reason. On the contrary, it is closely related to the syllabic system of Turkish, which has been arranged in line with the Sonority Sequencing Principle (SSP).

Key Words: metathesis, Sonority Sequencing Principle (SSP), Turkish

* Balıkesir University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / BALIKESİR
ismailulutas@yahoo.com

Имеет ли отношение явление перемены места (метатез) в системе слогов в Турецком языке?

Помощник доцента Доктор Исмаил Улуташ*

Резюме: В данной работе рассматриваются отношения между изменениями звука, называемыми метатез, с Турецкой системой слогов. Используемые нами примеры взяты из турецких наречий и этимологического словаря турецкого языка Хасан Эрена. Явление метатез не является беспричинным и механическим изменением звука, напротив напрямую связано со слоговой системой Турецкого языка упорядоченном по Принципу Сонографической Систематизации (ССП).

Ключевые Слова: метатез, Принцип Сонографической Систематизации (ССП), турецкий язык

* Университет Балыкесир, Факультет Естественных, Отделение Турецкого языка и Литературы / БАЛЫКЕСИР
ismailulutas@yahoo.com